

DEMOKRATIZACIJA IN NOVA DRUŽBENA GIBANJA**

Povzetek. Članek ponuja refleksijo procesov demokratizacije na Slovenskem, pri čemer avtor ugotavlja, da so bila nova družbena gibanja ključen akter iniciiranja in usmerjanja demokratične transformacije, vendar je prišlo do njihove postopne marginalizacije s konsolidacijo »nove« oziroma »meščanske« civilne družbe. Nov kronotop analize nadalje pokaže, da je bila vloga družbenih gibanj ključen, vendar ne zadosten pogoj za politične, ekonomske in družbene spremembe, saj je v drugi fazi demokratizacije prišlo do političnega oddaljevanja in še pred osamosvojitvijo do dokončnega preloma s političnimi elitami (starimi in nastajajočimi). Ključno točko kontestacije in razhajanja gre identificirati v popolnoma nasprotujočem si razumevanju demokracije in samega procesa demokratizacije.

Ključni pojmi: demokracija, demokratizacija, Slovenija, družbena gibanja, civilna družba

Uvod

Čeprav je Slovenija od vseh postkomunističnih držav, ki jih je ob koncu prejšnjega stoletja zajel tako imenovani tretji val demokratizacije (Huntington, 1993), ekonomsko najuspešnejša – e. g. Human Development Report za leto 2012 Slovenijo po indeksu človekovega razvoja (*Human Development Index*) med 188 državami uvršča na 21. mesto; bila je prva država, ki je po tranzicijski depresiji presegla raven BDP-ja na prebivalca izpred političnih sprememb; najhitreje je zmanjševala razvojni zaostanek za povprečjem Evropske unije; v obdobju 1992–2000 se je BDP realno povečal za 40% –, tega za uspešnost procesov demokratične tranzicije in konsolidacije danes ni več mogoče z gotovostjo trditi. Zaradi »luščenja laka« s posttranzicijske podobe je o naši politični/družbeni/ekonomski realnosti mogoče, še več, potrebno, ponuditi nekaj ocen, ki bodo razkrile inherentno tenzijo oziroma paradoks demokratizacije na Slovenskem. Zakaj bo govora o paradoksu demokratizacije?

---

* Dr. Žiga Vodovnik, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

Bernik, Malnarjeva in Toš (1997) v svoji študiji izpostavljajo, da je v procesu demokratizacije na Slovenskem mogoče zaznati tri vzporedne in ne nujno komplementarne procese: samo demokratizacijo družbe, izgradnjo države (*state-building*) in ne nazadnje spremembo ekonomskega sistema. Če je proces izgradnje novih političnih institucij mogoče beležiti in po doseženih spremembah tudi politično deliti in personalizirati, tega za demokratizacijo družbe ne moremo trditi. Demokratizacija je namreč kompleksen, večdimenzionalen proces, ki ne dovoljuje mehanskega pojasnjevanja in razlag, saj nima enega simbolnega vira, začetka, manifestacije, še posebej pa nima jasnega cilja, ki bi lahko označil njen konec. Rudi Rizman (1997: 106) upravičeno opozarja, da ne gre pozabiti, kaj demokracija sploh pomeni. Demokracija v prvi vrsti pomeni tip vladavine, in ne tipa družbe, a ob tem Rizman dodaja, da demokracije kljub temu ne smemo omejiti zgolj na institucionalna pravila, tako kot se tudi demokratična konsolidacija ne nanaša zgolj na stabilizacijo sistema, pač pa zahteva tudi novo družbeno senzibilnost. Na tej točki se že rišejo konture naše analize, ki bo sledila Thomasu Painu in njegovemu razumevanju demokracije, ki pojasnjuje njeno razpetost med družbo in državo. Paine je v svojem pamfletu *Common Sense* že ob koncu 18. stoletja poudaril, da smo »družbo in državo zamenjali do te mere, da je med njima le malo razlike ali pa sploh ne«, kljub temu »da sta si različni, različne imata tudi izvore« (1995: 6).

V našem prispevku bomo tako izhajali iz teze, da lahko z drugačnim »kronotopom« analize – *i. e.* z drugačnim časovnim in topografskim okvirjem analize političnih/ekonomskih/družbenih sprememb v 80. in 90. letih – identificiramo nova družbena gibanja (NDG) kot ključne akterje uvajanja in usmerjanja demokratične transformacije, čeprav je prišlo že pred samo osamosvojitvijo, predvsem po konsolidaciji »nove« oziroma »meščanske« civilne družbe, do njihove marginalizacije.

Danica Fink-Hafner (1991: 446) ugotavlja, da so se ključni politični subjekti v Sloveniji ob koncu 80. let zavedali, da je »transformacija socialističnega političnega sistema mogoča le ob predpostavki, da težnje h globalnim političnim inovacijam prevladajo na obeh ravneh možnih izvorov političnih inovacij: v civilni družbi ter znotraj vladajoče politične elite«. Ravno zato bomo v naši analizi nadalje reflektirali tezo, da je mogoče zgoraj identificirano dualnost procesa demokratizacije prevesti tudi v časovno sekvenčnost, pri čemer je bila vloga NDG v samem procesu osamosvajanja – če to razumemo kot uvajanje političnih in ekonomskih sprememb po letu 1988 – že minimizirana, a vseeno ključna za samo doseganje te faze oziroma za prehod v to fazo.

Številni avtorji – *e. g.* Bibič (1992), Fink-Hafner (1992), Mastnak (1992), Tomc (1994), Jalušič (2001), Repe (2003), Hribar (2003), Vurnik (2005), Rizman (2006) – izpostavljajo, da so bila NDG glavni vir političnega odpiranja ob koncu 70. in začetku 80. let. Kasneje lahko beležimo sporadičen prehod

v »novo« civilno družbo, ko je del NDG zaščito pred arbitrarnimi posegi države našel v institucionalnem povezovanju z Zvezo socialistične mladine Slovenije (ZSMS) oziroma ko se je v del NDG integriral krog pisateljev, akademikov, profesionalnih in strokovnih združenj, novinarjev s povsem drugačno ideološko orientacijo, načinom političnega delovanja in političnimi aspiracijami. Po Bibiču (1992) je v teh rekonfiguracijah in reorientacijah mogoče najpomembnejša sprememba postopno enačenje vprašanja političnega pluralizma s slovenskim narodnim vprašanjem, ki pomeni dokončen prelom med NDG in civilno družbo.¹ Tudi zato je na mestu Rizmanova (2006: 82) delitev civilne družbe na »staro« in »novo« civilno družbo. S tem konceptualnim in analitičnim označevanjem namreč poudarimo ideološki in politični prelom med NDG in fenomenom »civilna družba« iz sredine 80. let, ki ga bomo poskušali v naši analizi dodatno reflektirati in ob tem afirmirati Bibičevo (1992: 705) tezo, da so imela NDG »pionirsko vlogo pri lansiranju ideje in prakse civilne družbe«.

Teoretsko-metodološki ovir

Genealogija slovenske politike in politične misli nujno vodi tudi v analizo pozabljenih in nedetektiranih dejavnikov, ki so v preteklosti pomembno vplivali na njen razvoj, vendar je (bila) njihova teža zaradi najrazličnejših razlogov spregledana oziroma zreducirana na minimum (cf. Vodovnik, 2010). Ob tem takšna genealogija ne sme biti koncipirana zgolj kot poskus rekuperacije vseh nedetektiranih političnih idej in praks, ki so skozi zgodovino vplivale na politična razmerja sil na Slovenskem, pač pa mora biti tudi poskus preseganja miopije pri razumevanju političnega in kaj politično determinira. S širjenjem analize oziroma z osvetlitvijo kontekstualnih dejavnikov političnega mora slediti napotku, da je politična imaginacija – in s tem tudi slovenska politika in politična misel – determinirana s strani številnih dejavnikov, od katerih mnogi nimajo eksplicitne politične identitete.²

Če povemo drugače, je za razumevanje sodobnih družbenih gibanj še najbolj prikladen teoretski neologizem Jamesa C. Scotta, ki s konceptom *infrapolitike* označuje delovanje, ki ga pogosto ne vidimo, saj poteka na

¹ Podobna je ocena Pavla Gantarja (1994), ki »zaton« civilne družbe po osamosvojitvi pojasnjuje z dvema kredibilnima in zgolj na prvi pogled izključujočima si razlagama: bodisi je civilna družba po političnih spremembah zamrla, ker je prišlo do subsumpcije civilne družbe pod »politično družbo«; bolj verjetna pa je razlaga, da civilna družba sploh ni izginila, ampak je sama prevzela oblast s prvimi demokratičnimi volitvami.

² Prav tako mora takšen poskus preseči omejeni domet analiz, ki družbena gibanja in politične ideje obravnavajo zgolj znotraj etatiističnih okvirov, pri tem pa spregledajo globalno strukturo in delovanje družbenih gibanj, njihovo mednarodno mreženje in ne nazadnje njihove univerzalne aspiracije. Takšna študija bi se posledično osvobodila ozkih nacionalnih okvirov, saj je politične ideje mogoče v polnosti razumeti zgolj v odnosu do globalne konstelacije političnih sil.

mestih in na načine, ki so nevidni ali marginalizirani. Po Scottu (1990: 184) *infrapolitika* ni vedno rezultat politične nuje, pač pa tudi zavestne politične odločitve. Infrapolitike tako ne gre razumeti zgolj kot obliko upora v totalitarnih in avtoritarnih režimih, kjer je takšna oblika delovanja nujna, pač pa je infrapolitika pogosto tudi »tihan sopotnik glasnih načinov javnega nasprotovanja« v modernih demokracijah. Predstavlja torej pomemben del kulturne in strukturne osnove vidne politične akcije, kateri sicer namenimo pozornost. Ker ni del mainstreama in ne gre za nam znane oblike političnega boja, težko detektiramo to »neizmerno veliko politično polje, ki leži med mirovanjem in revoltom«, pa čeprav gre za pravo politiko, ki »v številnih pogledih poteka na bolj iskren način, za višje vloške (...) kot politično življenje v liberalnih demokracijah« (ibid.: 200). Infrapolitične oblike političnega delovanja so marginalizirane in trivializirane s strani (institucionalizirane) politične desnice in levice, saj obe zagovarjata »pravo« politično akcijo, ki seveda pomeni politično akcijo prek političnih strank. V primeru infrapolitike naj bi po njihovi oceni šlo za delovanje, ki je: (a) neorganizirano, nesistematično in individualno; (b) oportunistično in uživalsko; (c) brez revolucionarnega potenciala in revolucionarnih posledic; (č) ki cilja na prilagoditev v samem sistemu dominacije (Scott, 1985: 292). Čeprav po Scottu ne gre romantizirati »orožja šibkih«, pa infrapolitična dejanja vseeno niso trivialna, saj lahko vodijo tudi v konkretne in neposredne politične spremembe.

Takšna metodološka zastavitev naše analize je upravičena, saj je večdimenzionalna analiza preteklih procesov nujna za evalvacijo stanja in perspektiv demokracije na Slovenskem, pa tudi za kakršnekoli ekstrapolacije trendov njenega nadaljnjega razvoja. Pri tem seveda moramo izhajati iz popolnoma novega kronotopa analize, ki bo širil časovno in topografsko analizo procesov demokratizacije.³ Povedano drugače: ob klasični zgodovinski naraciji, ki analizira že znane akterje in politične dogodke, povezane s procesom osamosvajanja, je treba v analizo vključiti tudi spremembe, ki pogosto presegajo klasične vzorce političnega delovanja. Številne ključne spremembe, ki so na ravni teorije in prakse omogočile demokratizacijo ob koncu 80. let, so bile iniciirane tudi skozi glasbo, književnost, oblikovanje, kulturo v najširšem smislu, zdravje, arhitekturo, spolnost, ekologijo itd.⁴ Naj na koncu dodamo, da bi lahko številne teoretske argumente o demokratizaciji v Sloveniji dodatno podkrepili z javnomnenjskimi raziskavami, ki so sondirale demokratične sentimente skozi slovensko javno mnenje. Zaradi

---

³ Soglašamo namreč s tezo, da leta '88 ni mogoče misliti brez ere '68; da političnih sprememb na ravni institucionalne politike ni mogoče misliti brez sprememb na ravni družbenih gibanj.

⁴ Naša analiza mora tako vključiti tudi Radio Študent, Tribuno, skupino OHO, Knjižnico revolucionarne teorije, punk in novi val, Probleme, ŠKUC, Mladino, Časopis za kritiko znanosti, kolektive LGBT, Katedro, Laibach - Irwin - Gledališče sester Scipion Nasice oziroma celoten Neue slowenische Kunst, FV, mirovno gibanje, okoljsko gibanje, feministično gibanje, duhovna gibanja, film in teater.

prostorskih in drugih omejitev bo naša analiza le občasno posegla na raven kvantitativnega raziskovanja prek povzemanja raziskav, v katerih je mogoče najti agregirane podatke o posameznih vidikih demokratizacije.⁵

Od novih družbenih gibanj do »nove« civilne družbe

Že v uvodu smo omenili relevantnost Rizmanove (2006: 82) delitve civilne družbe na »staro« in »novo«, saj s to konceptualno in analitično demarkacijo poudari ideološki in politični prelom med NDG in fenomenom »civilna družba« iz sredine 80. let. Tudi Tomaž Mastnak (1994) v svoji refleksiji vloge NDG pri demokratizaciji Slovenije izpostavi idejno in politično delitev med NDG zgodnjih 80. in »drugim valom« pluralizacije, ki se manifestira s prevzemom sintagme civilna družba. Kje so torej ključne točke (dis)kontinuitete med gibanjsko (anti)politiko in civilno-družbenim delovanjem?

Po Mastnaku (1994: 94) lahko v primeru NDG govorimo o »alternativni sceni« oziroma »alternativi«, katere protagonisti so bili predvsem mladi in intelektualci generacije '68. Njihova antipolitika je bila konstituirana okoli skepse do vsake oblike avantgardizma. Kritika NDG se ni končala s fetišizacijo ekonomske eksploatacije in razrednega antagonizma, pač pa so svojo referenčno točko postavljala v koncept dominacije, ki je posledično detektiral oziroma vključeval tudi eksploatacijo, ki nima nujno ekonomskega pomena – e. g. dominacijo moških nad ženskami, dominacijo birokracije ali tehnokracije nad delavci. NDG so tako zastavljala mnogo širše in pomembnejše vprašanje, ne zgolj vprašanje razrednega antagonizma ali političnega pluralizma, temveč hierarhije in dominacije kot take.

Distinktivna značilnost »alternativne scene« je bila po Mastnaku vloga propulzivne družbene in politične teorije, ki je bila kar konstitutivni del alternativne kulture. Ob tem je »alternativo« v Sloveniji, predvsem v primerjavi z drugimi socialističnimi državami, označevala tudi odsotnost tako imenovanih disidentov, saj ta faza politične pluralizacije sploh ni bila percipirana kot (opozicijsko) pozicioniranje do centrov moči. Lahko bi zapisali, da antipolitika NDG dokončno opušča državo kot svojo teritorialno referenčno točko, pri tem pa se ne konstituira v okviru nekih novih supranacionalnih entitet. Še več, da zavrača sâmo idejo fiksnosti in teritorialnosti, zato že nekaj časa glavne teoretske in praktične inovacije črpa iz deteritorializiranih ali vsaj municipaliziranih praks globalnih družbenih gibanj (Day, 2005).

⁵ Najbolj sistematično »javnomenjsko« refleksijo demokratizacije v Sloveniji najdemo v delih, ki jih je v zadnjih desetletjih izdal Arhiv družboslovnih podatkov na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani: e. g. Niko Toš (ur.) (1992): *Slovenski izziv: Rezultati raziskav javnega mnenja 1990–1991*; Niko Toš (ur.) (1997): *Vrednote v prehodu I.: Slovensko javno mnenje 1968–1990*; Niko Toš (ur.) (1999): *Vrednote v prehodu II.: Slovensko javno mnenje 1990–1998*; Niko Toš, Ivan Bernik (ur.) (2002): *Demokracija v Sloveniji: Prvo desetletje*.

NDG sledijo ideji prefiguracije oziroma prefigurativne politike kot načina političnega organiziranja in delovanja, s katerimi ustvarjamo prihodnost v sedanjosti oziroma vsaj deloma prefiguriramo družbene spremembe, za katere si prizadevamo. Ta prefiguracija je poskus realizacije teoretskega spoznanja, da je treba »semena prihodnje družbe sejati že znotraj obstoječe ureditve« in tako že s samimi načini političnega organiziranja in delovanja ustvarjati prihodnost v sedanjosti oziroma vsaj deloma predvideti družbene spremembe, za katere si prizadevamo. Rečeno z Offejem in Raschkejem (1985: 825), moramo *novum* NDG iskati v novi politični paradigmi (*Paradigma der Lebensweise*), kjer je na prvem mestu sama intrinzična vrednost delovanja in ki posledično politične spremembe veže na revolucijo vsakdanjega življenja. Lahko govorimo tudi kar o antipolitiki, kot jo je definiral György Konrád, saj ge za politično aktivnost, kjer se označevalec *anti*-nanaša na

delovanje tistih, ki ne želijo postati politiki in ki ne želijo prevzeti moči. Antipolitika označuje pojav neodvisnih forumov, ki lahko ugovarjajo politični moči; je protimoč, ki ne more prevzeti moči niti je ne želi prevzeti. Moč že ima, tu in zdaj, zaradi svoje moralne in kulturne teže. (Konrad v Benderly in Kraft, 1994: xi)⁶

NDG označuje tudi pluralizem družbene kompozicije in pluralizem ideoloških orientacij, ki je bil ključen za uspeh NDG pri iniciiranju in usmerjanju demokratične transformacije. Tudi Gregor Tomc (1994) v analizi »punkerskega« elementa NDG izpostavlja neideološko ali bolje postideološko orientacijo gibanj. Po analogiji s »postseattelskim« alterglobalističnim gibanjem (AGG) bi lahko rekli, da tudi NDG 80. let še najbolj označuje »postideološki anarhizem« kot edini pravi in smiselni odgovor na spremenjene politične, ekonomske in družbene razmere, ki tradicionalne ideološke tokove delajo v nekaterih pogledih zastarele. Ko opozarja Giorel Curran (2006: 2), »postideološki anarhizem« prevzema ideje in načela iz dediščine klasičnih ideoloških tokov zelo ohlapno oziroma fleksibilno in nedoktrinarno, ob tem pa vztrajno zavrača njihovo tradicionalno obliko, saj z eklektičnim naborom in spajanjem cilja na oblikovanje povsem novih avtonomnih politik. Postideologija NDG je torej bolj odprta za modifikacije, saj prosto razpolaga z idejami in praksami in jih poljubno prevzema, revidira in opušča za čim boljše doseganje zastavljenih ciljev. Na težave pri razumevanju

---

⁶ *Antipolitika oziroma njena prefigurativna logika sledi Beyevi konceptiji spontane in subverzivne taktike gradnje »začasnih avtonomnih con« (Temporary Autonomous Zones, TAZ), ki »osvobodijo del ozemlja, časa, imaginacije in potem razpadejo, da bi se pojavile drugje/drugič, še preden jih lahko zatre država« (Bey, 2003: 99).*

postideološke orientacije družbenih gibanj opozarja tudi David Graeber v svojem orisu AGG. Graeber poudarja, da AGG še vedno ima ideologijo, vendar prvič popolnoma novo in drugačno – *i. e.* postideologijo:

V progresivnem tisku se globalizacijskemu gibanju nenehno očita, da mu, navkljub taktični odličnosti, manjka kakršna koli osrednja tematika ali koherentna ideologija. (...) [Vendar] je to gibanje za reinvecijo demokracije. Ne nasprotuje organizaciji. Je za ustvarjanje novih oblik organiziranja. Ne manjka mu ideologija. Te nove oblike organiziranja so njegova ideologija. Gre za ustvarjanje in udejanjenje horizontalnih omrežij namesto top-down struktur, kot so države, stranke ali korporacije; omrežij, temelječih na načelih decentralizirane, nehierarhične konsenzualne demokracije. Ne nazadnje si prizadeva biti mnogo več kot to, saj ima za cilj predrugačenje vsakodnevnega življenja kot celote. (Graeber, 2004: 212)

Per analogiam s Tomcem (1989: 150–151), NDG kot »alternativni« fenomen označujejo nove »postideološke« orientacije, ki jih lahko identificiramo tudi kot točke preloma med NDG in civilno družbo, kot točke preloma med »subkulturnim« in »dominantnim« svetom:

1. *samorealizacija vs. orientacija k drugim*: prvi sledi prefigurativni logiki, drugi zgolj instrumentaliziranim in alieniranim dejavnostim iz odgovornosti do drugih;
2. *avtonomija vs. svoboda*: v prvem primeru gre za skepso do ciljev, ki so onkraj individualne eksistence, saj sledi zgodovinskemu realizmu v smislu refleksije individualne avtonomije, ki pa spet ne pomeni samoreferenčnosti in egoizma; v drugem primeru gre za sledenje »tradiciji družbe« oziroma dokončnemu cilju;
3. *umik vs. pripadnost*: subkulture nimajo posebne (pozitivne ali negativne) afiliacije do obstoječega, kar omogoča širjenje in poglobljanje aspiracij;
4. *množičnost vs. elitizem*: prvega v ocenjevanju izbir – tako taktičnega in strateškega delovanja – vodi nova logika. Če je v preteklosti delovanje in izbire določal premislek o učinkih na druge, potem subkulture pri njihovih izbirah vodi premislek o učinku na njih same. »Prvi ceni spontanost, užitek in zabavo, medtem ko vidi drugi v tem zanesljiv znak vulgarnosti, banalizacije in pomanjkanja občutka za mero. (...) Za prvega ni nobena snov vnaprej neprimerna in vzvišena, medtem ko drugi enači vse množično s povprečnim in vse elitno z izjemnim« (ibid.);
5. *neodvisnost vs. odvisnost*: v primeru »alternative« 80. let je več kot jasna njena družbena vpetost, ki pa ni bila osnovana na logiki avantgardizma, ideološkega monizma in politične reprezentacije. »Če je prvi populist, ki (...) prek javnosti uspe in v javnosti prej ali slej propade, ustvarja drugi za

bodoče rodove, za večnost, sredi popolnega nerazumevanja nevredne in vulgarne mase.« (ibid)⁷

Iz zgornjega orisa NDG je razvidno, da so gibanja črpala moč v tistem, kar jim jo je v industrijski dobi jemalo: zavračanje enotne trdne organizacije se prelevi v pluralnost organizacijskih form upora; zavračanje učinkovitega zasedanja oblastnih vzvodov se prelevi v prefiguracijo vzporednih življenjskih in skupnostnih prostorov; neosredotočenost na strateške cilje revolucije se prelevi v difuzno protimoč; in ne nazadnje, teoretska nekonistentnost se razvije v heterogeno izkustveno učenje direktne akcije (cf. Zadnikar, 1998: 5).⁸

Res »nova« civilna družba?

Ideološko profiliranje se po Mastnaku pojavi šele v tako imenovani »meščanski« fazi izgradnje civilne družbe, ki pa je bila po svoji kompoziciji, delovanju in aspiracijah povsem drugačna od gibanjske politike. V tem času pride do odmika od »grassroots« politik NDG k centralnosti t. i. disidentov in intelektualcev. »Drugi val« demokratizacije – i. e. civilnodružbena etapa – se po Mastnaku (1994: 96) od NDG razlikuje tudi v tem, da je kompozicija (relativno) bolj homogena, saj gre za starejše generacije, kjer je ključna vloga intelektualcev. Ne gre več za prefigurativno antipolitiko, pač pa se že kažejo znaki klasičnega opozicijskega delovanja, ki ima za cilj prevzeti centre moči. To se kaže v tem, da je civilnodružbena akcija v prvi vrsti nagovarjala javno mnenje, pri tem pa si pomagala s peticijami, programi in manifesti, ki so bili vstopne točke politične kontestacije s komunistično oblastjo. Mastnak gre še dlje in ocenjuje, da je »/d/iskurz civilne družbe začel hegemonizirati različne demokratične oziroma demokratizacijske, reformistične, emancipacijske, avtonomistične itd. projekte«, s čimer nakazuje na prevzem NDG:

⁷ Tudi Vurnik (2005: 263–264) v svoji analizi zaključí, da je NDG na Slovenskem najbolj zaznamovala ravno odprtost in fluidnost – i. e. načela, ki jih je določila delovna skupina za mirovna gibanja na plenarnem srečanju oktobra 1984: 1. spontanost, ki je NDG omogočala boljšo operativnost, hitro odzivanje na spremembe v okolju, predussem pa odprtost za beleženje in integriranje novih iniciativ; 2. neposrednost, ki je omogočala delovanje »brez filtriranja avtentičnih interesov in klasičnih političnih predstavnikov in posrednikov«; 3. pluralizem idejne, znanstvene in politične misli, kar je NDG omogočalo njihovo aktualnost z odpiranjem vedno novih političnih tem; 4. avtonomnost, ki je poudarjala, da NDG nimajo aspiracij po avantgardizmu in zastopanju katerega koli dela družbe, saj se v svojem bistvu niti ne konstituirajo kot politična opozicija. Svoje vloge ne vidijo kot posebnega, privilegirane dela družbe, ki v svojem poslanstvu instrumentalizira druge segmente družbe za doseganje zgodovinskih ciljev; 5. utopija, brez katere »ni revolucionarnih sprememb«. Skoraj identične orientacije mirovnega gibanja na Slovenskem detektira v svoji študiji tudi Fink-Hafnerjeva (1992: 106–147).

⁸ Seveda pa se s tem po Offeju (1985) odpira nova dilema: koliko je s tovrstno transformacijo še smiselna demarkacija »države« in »civilne družbe« oz. »političnega« od »zasebnega« – dilema, ki je vredna ločene obravnave in ki v marsikaterem pogledu relativizira naš teoretsko-metodološki pristop.

Ko je segel prek samoopredeljene sfere lastnega delovanja, ko je obuladal polje »družbeno-politične« diskurzivnosti, se je nanj pripel dotlejšnji hegemonski diskurz; z drugimi besedami in z druge perspektive: začelo se je integriranje civilne družbe v njeno pojmovno antagonističnost. Po eni strani je zdaj civilna družba vozlišče različnih diskurzov civilne družbe, po drugi diskurzivno polje, v katerem potekajo boji za hegemonijo (ibid.: 91).

Vlasta Jalušič (2001) ob refleksiji civilne družbe v Sloveniji opozarja na dileme, ki se pojavijo z različnimi konceptualnimi rabami civilne družbe, še posebej v zadnjih desetletjih, ko smo »soočeni z izjemno popularnostjo in razprostranjeno uporabo diskurza civilne družbe« (ibid.: 173). Tudi na najbolj splošni ravni se tako kaže heterogenost »civilnih družb«, saj civilna družba

/p/redstavlja na eni strani lokus »kontrolirane spremembe« (nenasilne, samoomejujoče se revolucije) v avtoritarnih režimih ter moment revitalizacije zahodnih demokracij, na drugi strani pa pomembno institucionalizirano in organizirano protiutež državi in ekonomiji, medij med državo, ekonomijo in posameznikom, ki naj bi na eni strani dopolnjeval in podpiral državni aparat, hkrati pa zagotavljal korekture, nadzor državnega aparata oziroma blokiral težnje moderne države po povampirjenju (ibid.: 176–177).

Ta metadefinicija je koristna, saj nakazuje na različne pojavne oblike civilne družbe in tudi na različne faze njenega razvoja. Gre za pomemben in nujen teoretsko-analitični uvid, ki po oceni Johna Keana (1998) prepogosto umanjka v analizah civilne družbe. V primeru Slovenije je prišlo do njene časovne zgostitve v obdobju 1968–1985, ko od »alternativne« civilne družbe, ki je bila »heterogena in pluralna«, preidemo v »homogenizirajočo« civilno družbo.⁹ Po Mastnaku (1992) so bila NDG »inicialni in ključni« akterji civilne družbe v Sloveniji. Civilna družba se je tako najprej uveljavila kot povsem »alternativni koncept«, ob tem je na ravni politične teorije – predvsem skozi postmarksizem – pokazala na alternative dominantni politični teoriji in ideologiji, ob tem pa v praksi že »prefigurirala« nov model družbenega in

⁹ Ob tem seveda ne gre spregledati pomembne sistemske spremembe, ki lahko po Jalušičevi (2001: 183) deloma pojasni zaton civilne družbe po demokratičnem prehodu: prvi Zakon o političnem združevanju je namreč še omogočal registracijo nestranskih združenj kot političnih, z uditeljstvom strankarske arene pa se političnost omeji zgolj še na politične stranke. To seveda vodi v ukinitvev nekaterih iniciativ, ki so v preteklosti še opravljale vlogo bolj pretočnega posredovanja med državo in civilno družbo. Seveda lahko dodamo, da je prišlo do sprememb tudi zaradi lastne transformacije političnih akterjev, ki so prevzeli vlogo strank in opustili stare (hibridne) načine delovanja kot zveze/gibanja/protostranke.

političnega delovanja. Ob zunanjih dejavnikih reinvencije civilne družbe v Sloveniji – postmarksistične razprave o civilni družbi na zahodu in vpliv Solidarnosti na Poljskem ter madžarske in češke demokratične opozicije – je ravno »alternativa« NDG bila ključni dejavnik, ki je opozarjal na razlike med državo in civilno družbo.¹⁰ S počasno transformacijo »alternativne« civilne družbe v nacionalno civilno družbo pa lahko beležimo pomembne spremembe političnega diskurza in politične kulture, ki se od »pretočnosti« vrača v zgodovinsko ustrebenost oziroma v klasično konstelacijo političnih taborov (cf. Lukšič, 2006).¹¹

Projekt političnega pluralizma in ekonomskega odpiranja je tako v času demokratizacije kmalu zveden na slovensko narodno vprašanje, seveda pa pri tej ideološki rekonfiguraciji ne gre spregledati širšega jugoslovanskega in mednarodnega konteksta. Mastnak (1994: 107) ugotavlja, da je recidiv te spremembe tudi homogenizacija politike in političnega prostora, ko je val demokratizacije postajal čedalje manj »alternativen« in čedalje bolj »opozicijski«, čedalje manj »pluralen« in čedalje bolj »ciljno« usmerjen. Politično delovanje »drugega vala« torej spominja na klasične kadrovske organizacije, ki namesto procesa in deliberacije skrbijo za disciplino in politični uspeh, merjen z odstotki glasov na volitvah. Z ideološko rekonfiguracijo se demokracija počasi izravna na etnokracijo, pluralen in hkrati inkluziven *Gesellschaft* pa nadomesti čist in monoliten *Gemeinschaft*.¹²

Medsebojno pripoznavanje družbenih stebrov kot legitimnih in potrebnih akterjev v kreiranju družbenega, političnega in ekonomskega razvoja družbe, ki morajo prispevati svoj delež za doseganje načela *amicabilis compositio* oziroma prijateljskega sporazumevanja, je tako bilo v Sloveniji kratkotrajno – zagotovo je bil takšen moment sklepno dejanje demokratičnega prehoda oziroma sama osamosvojitve. Že ob koncu 80. let, predvsem z osamosvojitvijo pa se vrne zgodovinski boj med identificiranimi

¹⁰ Predvsem represija nad punkom in drugimi deli NDG je služila kot pomemben mobilizacijski in formativni dejavnik.

¹¹ Po Lukšiču (2006) lahko identificiramo razdeljenost slovenske družbe na tri poglobitve zgodovinsko-politično posredovane ideološke tokove, ki so organizirane v družbene stebre. Za Lukšiča takšna blokotska struktura s svojo »neprebojnostjo meja« predstavlja »materialno silo za regeneracijo 'izničevalskega', 'požiralskega' elementa v politični kulturi Slovencev2, kar se je v že 80. kazalo v konfliktu, ko so bili »braničnici socializma pripravljene socializmu pripisati preveč dobrega, novodobni nasprotniki pa nič dobrega za razvoj politične kulture«. V drugi polovici 80. let se tako ponovno pokaže, da te zgodovinske konstelacije političnih sil na Slovenskem – i. e. ustrebenost družbe – nismo sposobni sprejeti oziroma se z njo sprijazniti.

¹² »Drugi val« tako razkrije naše (ne)razumevanje odnosa med konceptom političnega članstva in demokracije, ki ga nadalje otežuje specifična distorzija državljanstva, ki ga najdemo v okoljih, kjer je tudi na jezikovni ravni prišlo do njegove izravnave na nacionalno ali celo etnično pripadnost, čeprav je etimološki izvor besede – od koncepta *civitas*, *civitatus*, pa vse do modernega *citoyen* – politično članstvo vedno vezal na manjše in bolj fluidne politične skupnosti.

družbenimi stebri, ki pa nikoli ni bil boj za doseg konsenza in poti do skupnega napredka, pač pa boj za uničenje nasprotnika – boj, ki je bil in je še danes glavna ovira za polni razvoj demokracije, družbe in njenih posameznikov.

Dualnost demokracije

Kaj je demokracija?

Kot opozarja Francesca Polletta (2002: vii), je obravnava demokracije zahtevna in vsaj toliko tudi pretenciozna naloga, saj imamo opravka z nadvse izmuzljivim konceptom, kar razkriva že diskrepanca med njegovim etimološkim izvorom oziroma izvornim pomenom in njegovo močjo danes. Demokracija namreč v resnici nikoli ni pomenila vladavine ljudstva, saj je bila rojena kot pejorativna beseda, ki je svarila pred surovo močjo (lat. *kratos*) množic (lat. *demos*). V aktualnih razpravah o demokraciji je mogoče detektirati še dodatno dualnost v načinu njene obravnave: njeno razumevanje kot besede, katere rojstvo gre iskati v antični Grčiji, ter njeno enačenje z egalitarnimi odločevalskimi procedurami in vsakodnevnimi praksami, katere so v Antiki postopoma pričeli označevati kot »demokratične« (Graeber, 2007: 340). Rezultat teh in podobnih zmot je hegemonška predstava demokracije, ki je rekuperirala zgolj besedo, a hkrati zavrnila njeno vsebino.

Resen premislek o stanju in perspektivah demokracije v Sloveniji je danes vsaj toliko nujen, kot je bil pred dvema desetletjema, ko je bila ravno različna konceptualizacija demokracije ključna točka kontestacije in vir cepitve med NDG in »novo« civilno družbo. Čeprav številne analize obravnavajo to shizmo kot zgodovinski dogodek, naša analiza stanja in perspektiv demokracije razkriva njeno relevantnost oziroma aktualnost. Izhajamo iz ocene, da je za razumevanje in preseganje aktualne politične krize na Slovenskem, ki je v prvi vrsti kriza reprezentativnosti in večinskosti, potrebna osvetlitev diskontinuitet med NDG in »novo« civilno družbo prav na ravni razumevanja demokracije. Že hitra analiza 80. let razkrije, da je šlo za spopad dveh političnih imaginarijev, ki sta razumela demokracijo in demokratičnost na povsem različne načine: če je »nova« civilna družba poznih 80. razumela demokracijo kot »večinsko demokracijo« oziroma demokracijo od zgoraj, saj zagovarja suverenost ljudstva oziroma naroda, so NDG z demokracijo mislile predvsem participativno demokracijo oziroma demokracijo od spodaj, ki zagovarja suverenost posameznika. Skozi optiko širšega kronotopa analize, ki je za proučevanje družbenih gibanj po Katsiaticasu (1987) nujna, pa bi lahko tudi konstatirali, da lahko v NDG – še posebej v našem okolju, ki ga je oplazila filozofija praksisovcev – že identificiramo nova zamišljanja političnega članstva in demokracije v globaliziranem, postmodernem svetu,

kar sicer s teoretskimi in praktičnimi inovacijami naplavi šele postseattelsko alterglobalistično gibanje (cf. Vodovnik, 2011; Vodovnik, 2012).

Iz tega sledi, da je znotraj demokracije od zgoraj manifestacija oziroma dokaz demokratičnosti (pasivna) izbira med že ponujenimi opcijami, medtem ko demokracija od spodaj pomeni tudi aktivno (so)oblikovanje teh opcij. Demokracija od spodaj je interpretirana kot *praxis* – kot svobodna in kreativna dejavnost v vsakdanjem življenju – in ne kot prefabriciran institucionalni dizajn. Demokracija od spodaj ni omejena zgolj na sfero politike (dosežek 18. stoletja), pač pa nujno vključuje celotno družbeno in ekonomsko življenje. Demokracije tako ne enači zgolj s primerno ustavo, določeno konstelacijo centrov politične moči v družbi ter ločitvijo oblasti na posamezne veje, temveč jo, če rečemo s Cornelom Westom (2005: 68), razume kot glagol in ne kot samostalnik.

Demokracija: NDG vs. »nova«civilna družba

Po Mastnaku (1987: 91) ne gre spregledati dejstva, da civilna družba ni homogena in ni identična z demokracijo, saj »/n/ehomogenost civilne družbe ni le v tem, da zajema pluralnost različnih pozicij; poleg te heterogenosti akterjev in institucij gre za ključno heterogenost med demokratičnimi in protidemokratičnimi pozicijami v njej«. Paradoks je torej v tem, da imamo vrsto civilnih družb, tudi takšnih, ki vodijo v »totalitarizem od spodaj«, ob tem pa si vseeno ni mogoče zamišljati demokracije brez civilne družbe. Vseeno moramo upoštevati, da vsaka »zunanost« od države, pa naj bo ta še tako nedemokratična, ne pomeni nujno potenciala za odpiranje političnega prostora, potenciala za doseganje demokratične (civilne) družbe. Slovenija je tako eksemplaričen primer, ki jasno kaže, kako se lahko neuspešna represija države nad »alternativno sceno« oziroma civilno družbo preseli v represijo »nove« civilne družbe nad »alternativci« NDG.

Čeprav so bila NDG »na eni strani inventor civilne družbe, po drugi pa med prvimi predmeti analitične uporabe pojma civilna družba oziroma razlike med civilno družbo in državo« (ibid.: 92), je prišlo do njihove marginalizacije in odrivanja iz projekta demokratizacije, kar je zaznamovalo nadaljnji tok političnega razvoja in s tem današnjo politično topografijo. Pomemben del civilne družbe, ki bi moral aktivno sodelovati pri spreminjanju političnih, družbenih in ekonomskih razmerij, k temu ni bil več prepuščen.¹³ Na tem mestu gre citirati Mastnaka v celoti, saj povzema vso kompleksnost očiščevalne obsesije znotraj »nove« civilne družbe:

---

¹³ Vendar ni šlo zgolj za politično ekskomunikacijo, pač pa za poskus popolne odprave vseh družbenih aberacij, ki naj bi jih povzročala NDG, saj je bila – prout Marcuse (1969) – »nova« civilna družba utelešenje represivne tolerance.

Pobudniki in nosilci teh akcij so bili najprej in predvsem občani oziroma krajan: nastopali so bodisi kot anonimna »moral majority«, kot organizirana socialna patologija, ki se boji aidsa, zahteva nočni mir, preganja scanje po vogalih, ne prenaša ljudi z nekonfekcijskim videzom in nestandardiziranim obnašanjem ipd.; nadalje kot hujskaški vox populi (npr. v pismih bralcev); in seveda kot samoupravno organizirane »množice« v skupnostih stanovalcev, krajevnih skupnostih, lokalnih »družbeno-političnih« telesih – kot organizirana socialistična zavest ali narodova vest. Aktivisti tega prostorskega čiščenja so bile tudi delovne organizacije, njihovi samoupravni organi ali kar delavci, pa lastniki, upravitelji ali ustanovitelji prostorov itd. Niti enega prostora alternativne scene ni odvzela država. Likvidacija socialnih prostorov drugačnosti je bila uspeh spontanih akcij najnižjih organov ljudske oblasti, v katerih je država že podružbljena. (Mastnak, 1987: 95–96)

Bernik, Malnarjeva in Toš (1997: 70) ugotavljajo, da je paradoks demokratizacije na Slovenskem dodatno intenziviran, saj ostaja nenaslovljena osnovna dilema, kaj je sploh dinamiziralo proces političnega, družbenega in ekonomskega spreminjanja – *i. e.* je bila odločitev za demokratično ureditev posledica naše moralne izbire ali je bila prej rezultat racionalne izbire, ki mit demokratizacije izravnava na zgodbo o maksimiziranju partikularnih interesov (političnih, ekonomskih, ideoloških itd.). Pomenljiv je podatek, da je po raziskavi Slovensko javno mnenje 1991 kar 61,4% vprašanih kot pomemben element demokracije identificiralo izboljšanje ekonomske situacije, zgolj 47,1% pa je za pomemben element demokracije določilo spolno svobodo, kar lahko interpretiramo tudi kot sekundarnost strpnosti do drugih in drugačnih (*cf.* Ramet in Fink-Hafner, 2006).

Danes bi moralo biti jasno, da ta dilema ostaja nerazrešena, zato se zgodovinski konflikt iz 80. let nadaljuje tudi v poosamosvojitveni Sloveniji, s to razliko, da danes boj znotraj civilne družbe ne poteka prek diskurza demokracije in civilne družbe, saj ga ustrezno nadomešča diskurz multikulturalizma in evropeizacije.¹⁴ Rešitev je bila in je tudi danes v rekuperaciji subalterne civilne družbe, saj bo sicer civilna družba nadaljevala usodno obračunavanje z lastnimi demokratičnimi potenciali. Rešitev je bila in je tudi danes v spoznanju, da je naše razumevanje totalitarizma nadvse pomanjkljivo, saj že slovenski primer pokaže na nevarnosti totalitarizma, ki ga lahko spodbuja (civilna) družba in ne država, kot se praviloma konceptualizira totalitarizem v liberalni politični misli. Gre torej za pomanjkanje senzibilnosti za totalitarizem, »s katerim se družba ne brani pred državo, ampak pred lastno

¹⁴ Več o kritiki multikulturalizma – kot političnega projekta in opisa družbene realnosti – glej v Santos, Nunes in Meneses (2008: xxiii–xxiv).

demokratizacijo; totalitarizem, ki nastane z afirmacijo civilne družbe; totalitarizem, ki nastopi, ko je odpravljena prisila 'od zgoraj', ko prisila postane neposredno demokratična« (Mastnak, 1987: 97).

Novo razumevanje demokracije in politične skupnosti, ki ga lahko najdemo v politični slovnici NDG, je nujno, še posebej, če pri tem upoštevamo, da smo bili v zadnjih desetletjih z naraščajočimi stopnjami mobilnosti globalnega demosa tudi na Slovenskem priča le delnemu vključevanju novih političnih subjektov v politično skupnost. To je posledično vodilo v hierarhizacijo članov politične skupnosti oziroma v naraščajoče število nepolnopravnih članov skupnosti – *i. e. denizens* ali *marginens*.

Sklep

Naša analiza procesa osamosvajanja Slovenije je pokazala, da politični pluralizem in ekonomski razvoj nista zadostni zagotovili za demokratično konsolidacijo, saj je lahko med njimi velika diskrepanca oziroma nesimetrija. Tako smo danes spet priča sprevrženemu stanju, ki predstavlja materialno silo za regeneracijo nedemokratičnih in celo protidemokratičnih elementov znotraj sodobne slovenske politične skupnosti. Kljub temu da je Slovenija že dosegla stopnjo konsolidirane demokracije, lahko danes vseeno identificiramo vrsto »območij nejasnosti«, ki bi lahko Slovenijo še vedno oddaljile od ohranjanja in poglobljanja polne demokracije. Dandanes je torej ključna rehabilitacija besede demokracija oziroma preseganje njenega reduciranja na pravni koncept, ki ga je mogoče doseči in nato ohranjati zgolj z ustrežno institucionalno arhitekturo. Demokracija ni »nekaj«, kar smo že dosegli in posledično imamo za vedno. Demokracija je namreč proces, tendenca v našem vsakdanjem življenju, kjer deliberacija z drugimi in drugačnimi ni zgolj možnost v času obilja, pač pa je to – tudi in predvsem v času krize – njen temeljni pogoj.

V tej dilemi pa gre verjetno tudi iskati razloge, zakaj se nam šele danes, z veliko zamudo, zastavlja vprašanje, koliko je izgradnja novih političnih institucij in rešitev pomenila tudi hkratno spremembo politične kulture oziroma spremembo demokratičnih sentimentov. Še več, z zamudo naslavljamo vprašanje, koliko so politične in ekonomske spremembe prispevale k preseganju/poglobljanju medetničnih odnosov, ki jih raziskava Slovensko javno mnenje meri z (naraščajočimi) stopnjami etnocentrizma in ksenofobije v Sloveniji. Koliko je "demokratizirana" politična kultura, kot poudarja Sabrina Ramet (v Rizman, 2006: xvii), pripravljena sprejeti demokracijo kot proces, kjer toleranca etničnih, verskih in spol(nost)nih razlik ni razumljena kot razkošje, pač pa kot osnovni temelj demokratičnega sistema? Koliko je posttranzicijska družba sposobna empatije, *inter alia*, z LGBT, migranti, samskimi ženskami, brezposelnimi, verskimi in drugimi manjšinami? Kot

odgovarja Rizman (1997: 108), demokracija seveda stoji in pade z (ne)upoštevanjem načela *ex pluribus unum*.¹⁵

Če se zdaj poskušamo, *in fine*, znova vrniti k našemu raziskovalnemu vprašanju, lahko zaključimo, da je bila vloga NDG ključna za doseganje političnih sprememb na Slovenskem. NDG smo identificirali kot ključen akter iniciiranja in usmerjanja demokratične transformacije, čeprav je prišlo že pred samo osamosvojitvijo – predvsem po konsolidaciji »nove« oziroma »meščanske« civilne družbe – do njihove marginalizacije. Nov kronotop analize – *i. e.* drugačen časovni in topografski okvir demokratične transformacije – je namreč pokazal, da je bila vloga družbenih gibanj ključen, vendar ne zadosten pogoj za politične, ekonomske in družbene spremembe, v drugi fazi demokratizacije pa prišlo do političnega oddaljevanja in še pred osamosvojitvijo do dokončnega preloma s političnimi elitami (starimi in nastajajočimi).

Kot opozarja Fink-Hafnerjeva (1992: 255), so bila NDG subjekt političnih inovacij, ki vsaj na Slovenskem ne smejo biti zreducirane zgolj na uzakonitev večstrankarstva. Postmoderni politični imaginarij NDG se nikakor ni končal pri zahtevah po strankarskem pluralizmu, saj je v svojih zahtevah po redefiniciji politike in življenja vodil do drugih prostorih drugačnosti in pluralnosti. NDG so posledično tudi z demokratizacijo razumela pluralno in hkrati inkluzivno politično skupnosti – *i. e.* demokracijo, in ne etnokracijo, ali če rečemo s Ferdinandom Tönniesom, *Gesellschaft* in ne monoliten *Gemeinschaft*. NDG so pomenila radikalen odmik od klasičnih (liberalnih) teorij demokracije, saj so namesto identitete poudarjale vključenost in participacijo, namesto enakosti pa različnost oziroma po Santosu (2008: 28) »enako različnost«. ¹⁶ Če se referiramo na Vidmar-Horvatovo (2010), potem lahko dodamo, da je tovrstno razumevanje demokracije in političnega članstva odpiralo možnosti za popolnoma novo kozmopolitsko politiko patriotizma oziroma »kozmpolitski patriotizem«. Ta za razliko od sodobnega kozmopolitizma ni ujet v »vmesnem prostoru« oziroma se ne izloča iz lokalnega življenja, »da bi ohranjal svojo kulturno distinktivnost in enkratnost identitete« (Vidmar-Horvat, 2010: 220).

¹⁵ Da je tovrstno razmišljanje lažje na ravni politične teorije oziroma da obstaja pomemben prepad med realnim in normativnim, opozarja Marina Gržinić (2004: 69), ko nas opomni, da so bili priča segregaciji slovenske družbe že ob sami osamosvojitvi. Imaginacijo NDG in s tem relevantnost hibridnih identitet je tako začel nadomeščati odkrit šovinizem, ki se je utrjeval v jeziku, ideji organske skupnosti in zgodovinski tradiciji.

¹⁶ Na osnovi gibanja med topoi (diatopoi) oziroma diatopične hermeneutike Santos identificira meta-pravico enake različnosti, ki odnos enakost versus razlika transcendirava v odnos enakost et razlika, saj *i.*) poudarja enakost, kadar bi razlike vodile v diskriminacijo in inferiornost; *ii.*) poudarja razlike, kadar bi enakost vodila v izgubo identitete. Razlike, ki bi ostale po odpravi neenakosti in hierarhije, tako postanejo pomembna kritika razlik, ki jih status quo zahteva in potrebuje, da v prvi vrsti ne bi izginili.

Kljub temu da marsikatera študija obravnava Slovenijo kot zgodbo o uspehu, so pretekli in predvsem aktualni politični dogodki primeren opomin, da je treba knjige brati v celoti in da lahko tudi že konsolidirane demokracije površno razumevanje demokracije hitro pahne v brezno avtoritarnega populizma. Šele danes v popolnosti razumemo, zakaj je tudi Huntington (1993) pri opredelitvi demokratizacije – kot skupin prehodov iz nedemokratskih v demokratske režime, ki se dogodijo v določenem časovnem obdobju in ki so bistveno številčnejši od prehodov (zdrsov) v drugo smer – vedno znova izpostavljal tudi pomen povratne zanke. Detajl, ki smo ga v analizah (ne)namenoma prezrli, je bil ravno demokratski zdrs, ki se s krepitvijo političnega nihilizma in cinizma znotraj slovenske politične skupnosti znova kaže kot moment, potreben resne obravnave.

James Gow in Cathie Carmichael svojo študijo o demokratizaciji Slovenije skleneta z opominom, da je Slovenija s premikom na rob evropske integracije prišla do točke, ko mora spoznati, da slovenstvo in »kulturna konzervacija« ne smeta več odtehtati drugih dejavnikov v političnem projektu, prav tako kot ne gre več iskati krivcev za današnjo situacijo drugje: »Ni več imperija, kraljevine ali komunistične federacije, na katero bi lahko prenesli odgovornost« (Gow in Carmichael, 2000: 219). Gow in Carmichael nadaljujeta, da bo projekt demokratizacije ohranil svojo dvojnost, celo »shizofreničnost«, vse dokler ne bomo priznali, da osamosvojitve Slovenije ni zgolj realizacija »stoletnih sanj« nacionalističnega projekta *slovenstva*, pač pa vsaj toliko tudi rezultat demokratizacije družbe, ekonomske liberalizacije in promocije človekovih pravic. Reševanje obstoječe ekonomske in politične krize na Slovenskem v tem smislu ostaja preizkusni kamen politične skupnosti in ne nazadnje politične teorije, da popravi napake iz preteklosti, saj so te v obdobju krize ne samo razgalile okostenelost naših političnih institucij in rešitev, pač pa tudi fosilizacijo in impotenco naših razumevanj demokracije.

LITERATURA

- Benderly, Jill in Evan Kraft (ur.) (1994): *Independent Slovenia: Origins, Movements, Prospects*. London: Macmillan.
- Bernik, Ivan, Brina Malnar in Niko Toš (1997): *Slovenian Political Culture: Paradoxes of Democratization*, 56–82. V: Danica Fink-Hafner in John R. Robbins (ur.), *Making a New Nation: The Formation of Slovenia*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company Limited.
- Bey, Hakim (2003): *T. A. Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*. Brooklyn, NY: Autonomedia.
- Bibič, Adolf (1992): *Nekateri vidiki pluralizacije družbe in države na Slovenskem*, *Teorija in praksa* 29 (7–8): 703–713.
- Curran, Giorel (2006): *21st Century Dissent: Anarchism, Anti-Globalization and Environmentalism*. New York, NY: Palgrave.

- Day, Richard J. F. (2005): *Gramsci is Dead, Anarchist Currents in the Newest Social Movements*. London: Pluto Press.
- Fink-Hafner, Danica (1991): Posebnosti politične modernizacije v Sloveniji 1980 90. *Teorija in praksa* 28 (3-4): 1991.
- Fink-Hafner, Danica (1992): *Nova družbena gibanja – subjekti politične inovacije*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica – Fakulteta za družbene vede.
- Gantar, Pavel (1994): Discussion on Civil Society in Slovenia. V: Adolf Bibič in Gigi Graziano (ur.), *Civil Society, Political Society, Democracy*, 355-368. Ljubljana: Slovensko politološko društvo.
- Gow, James in Cathie Carmichael (2000): *Slovenia and the Slovenes: A Small State and the New Europe*. London: Hurst & Company.
- Graeber, David (2004): The New Anarchists. V: Tom Mertes (ur.), *A Movement of Movements, Is Another World Really Possible?*, 202-215. New York, NY: Verso.
- Graeber, David (2007): *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland, CA: AK Press.
- Gržinič, Marina (2003): Punk: strategija, politika in amnezija. V: Peter Lovšin, Peter Mlakar in Igor Vidmar (ur.), *Punk je bil prej*, 66-85. Ljubljana: Cankarjeva založba in ROPOT.
- Hribar, Tine (2003): Pankrti, tovariši in drugi. V: Peter Lovšin, Peter Mlakar in Igor Vidmar (ur.), *Punk je bil prej*, 5-7. Ljubljana: Cankarjeva založba in ROPOT.
- Huntington, Samuel P. (1993): *The Third Wave: Democratization in the Late 20th Century*. Norman, OK: Oklahoma University Press.
- Jalušič, Vlasta (2001): Ideologija in realnost civilnih družb (Slovenija in naslednice nekdanje Jugoslavije ter primer feminističnih skupin). V: Danica Fink-Hafner in Miro Haček (ur.), *Demokratski prehodi II.: Slovenija v primerjavi z drugimi nekdanjimi jugoslovanskimi republikami*, 173-196. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Katsiaficas, George (1987): *The Imagination of the New Left: A Global Analysis of 1968*. Cambridge, MA: South End Press.
- Keane, John (1998): *Civil Society: Old Images, New Visions*. Cambridge: Polity Press.
- Lukšič, Igor (2006): *Politična kultura – političnost morale*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Marcuse, Herbert (1969): Repressive tolerance. V: Robert Paul Wolff, Barrington Moore, jr. in Herbert Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*. Boston, MA: Beacon Press.
- Mastnak, Tomaž (1987): Totalitarizem od spodaj, *Družboslovne razprave* VI (5): 91-98.
- Mastnak, Tomaž (1991): From the New Social Movements to Political Parties. V: James Simmie in Jože Dekleva (ur.), *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management*, 45-64. London: Pinter Publishers.
- Mastnak, Tomaž (1992): Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Mastnak, Tomaž (1994): From Social Movement to National Sovereignty. V: Jill Benderly in Evan Kraft (ur.), *Independent Slovenia: Origins, Movements, Prospects*, 93-111. London: Macmillan.

- Offe, Claus (1985): *New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics*, *Social Research* 52 (4): 817–868.
- Paine, Thomas (1995): *Collected Writings*. New York, NY: Library of America.
- Polletta, Francesca (2002): *Freedom is an Endless Meeting: Democracy in American Social Movements*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Ramet, Sabrina in Danica Fink-Hafner (ur.) (2006): *Democratic Transition in Slovenia: Value Transformation, Education, and Media*. College Station, TX: Texas A & M University Press.
- Repe, Božo (2003): *Vloga slovenskega punka pri širjenju svobode v samoupravnem socializmu sedemdesetih let*. V: Peter Lovšin, Peter Mlakar in Igor Vidmar (ur.), *Punk je bil prej*, 54–65. Ljubljana: Cankarjeva založba in ROPOT.
- Rizman, Rudi (1997): *Izzivi odprte družbe: Sociološki komentarji, 1989–1996*. Ljubljana: Liberalna akademija.
- Rizman, Rudolf (2006): *Uncertain Path: Democratic Transition and Consolidation in Slovenia*. College Station, TX: Texas A&M University Press.
- Santos, Boaventura de Sousa (ur.) (2008): *Another Knowledge Is Possible: Beyond Northern Epistemologies*. New York, NY: Verso.
- Santos, Boaventura de Sousa, João Arriscado Nunes in Maria Paula Meneses (2008): *Opening Up the Canon of Knowledge and Recognition of Difference*. V: Boaventura de Sousa Santos (ur.) (2008): *Another Knowledge Is Possible: Beyond Northern Epistemologies*, xix–lxii. New York, NY: Verso.
- Scott, James C. (1985): *Weapons of the Weak, Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Scott, James C. (1990): *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcript*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Scott, James C. (1998): *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Tomc, Gregor (1985): *Spori in spopadi druge Slovenije*. V: *Punk pod Slovenci* (zbornik, NN), 9–27. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Tomc, Gregor (1989): *Druga Slovenija: Zgodovina mladinskih gibanj na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Tomc, Gregor (1994): *The Politics of Punk*. V: Jill Benderly in Evan Kraft (ur.), *Independent Slovenia: Origins, Movements, Prospects*, 113–134. London: Macmillan.
- Toš, Niko (ur.) (1992): *Slovenski izziv: Rezultati raziskav javnega mnenja 1990–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Toš, Niko (ur.) (1997): *Vrednote v prehodu I.: Slovensko javno mnenje 1968–1990*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Toš, Niko (ur.) (1999): *Vrednote v prehodu II.: Slovensko javno mnenje 1990–1998*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Toš, Niko in Ivan Bernik (ur.) (2002): *Demokracija v Sloveniji: Prvo desetletje*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Vidmar Horvat, Ksenija (2010): *Kozmopolitstvo, patriotizem in drugi: rekonstruiranje okvirov pripadanja*. V: Seyla Benhabib, *Pravice drugih: tujci, rezidenti in državljani*, 205–226. Ljubljana: Založba Krtina.

- Vodovnik, Žiga (2010): Anarhistična politična misel in slovensko delavsko gibanje ob koncu 19. Stoletja – prispevek k zgodovini anarhistične politične misli na Slovenskem, *Javnost – The Public* 11 (5): 17–32.
- Vodovnik, Žiga (2011): Rethinking democracy: a discourse on municipalised democracy and translocal citizenship, *Lex localis* 9 (2): 163–178.
- Vodovnik, Žiga (2012): Democracy as a verb: new meditations on the Yugoslav praxis philosophy, *Journal of Balkan & Near Eastern studies* 14 (4): 433–452.
- Vurnik, Blaž (2005): Med Marxom in punkom: Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije (1980–1990). Ljubljana: Založba Modrijan.
- West, Cornel (2005): *Democracy Matters*. New York, NY: Penguin Books.
- Zadnikar, Darij (1998): Le vkup, le vkup, uboga gmajna!, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* XXVI (188): 5–6.